

מה לטוֹדֶסְקוֹ בהיכלי השפאניולים...

הרצאה באוניברסיטת חיפה, דצמבר 2004

יאמר תחילה, שמוצאי הוא מן האשכנזים, אך דם של יהודי ספרד זורם בעורקיי, בזכות שתי הסבתות זָכֵרֵן לברכה. בנעוריי שמעתי בביתי יידיש ולאדינו בעת שהוריי ביקשו להסתיר דברים, שאינם יאים לאזנם של ילדים, אך השפה השלטת הייתה בולגרית.

אל המחקר של יהדות מפוארת זו הגעתי מאוחר ולא מתוך רצון לחפש את שורשיי; על כך "אשמה" זו שבאותם ימים הייתה המנחה שלי לעבודת המסטר, פרופ. מינה רוזן, שהביאה אותי עד לפאתי השוקת, ממנה הרווייתי את צימאוני בשקיקה. לאחר שסיימתי את התזה על קהילות ניקופול ווידין בין המאות ה-16 – 18, יצאתי מטעם אוניברסיטת תל אביב לתור את ארץ הולדתי, בחיפוש ממצאים אפיגראפיים בבתי העלמין שנותרו וכן צילום אלפי המסמכים ששכנו בארכיון המרכזי של סופיה ובעוד ערי שדה ברחבי המדינה. תוך כדי עיסוקיי אלה, הקסם מאותה תרבות לא רק שלא פג, אלא בעידודה והנחייתה של זו שפתחה בפניי את הצוהר הבלקני, כתבתי את הדוקטורט על אחת מהקהילות המפוארות שם – קהילת יהודי רוסצ'וק, היא רוֹסְקָה של ימינו. כך למעשה נכבשתי והתבשמתי מאותה תרבות, שעליה היה לי מושג דל ביותר:

" הנשען אל עץ נאה, צל נעים עליו יִשְׁרָה" , ובמקור:

Ken a buen arvole se arima, buena solombra lo cujiva

שתי מטרות כאמור היו בנסיעותיי לבולגריה: מיפוי, ניקוי, פענוח וצילום בתי העלמין העתיקים שנותרו, וארגון המסמכים הפזורים בין הארכיונים ברחבי המדינה - מיונם הראשוני וצילומם בשיטה החדשה והלא שגרתית, במצלמת וידאו.

לחלק הראשון במשימה היו קשיים של איתור ומציאת מה שנותר, בעקבות פגעי הזמן אך בעיקר, ההרס המתמשך מידי אדם: מלחמות, הזנחה והפיכת בתי העלמין על פניהם, לאדמות בור או שטחים בנויים. מכלל בתי העלמין שנותרו בבולגריה מהתקופות הקדומות,

המחקר הצטמצם בשישה בלבד: קרנובט, וידין, פלובדיב, פרובדיה, שומן ופזרדג'יק. בכמה מהם עוד ניתן היה למצוא מצבות בודדות מן המאות ה-18 וה-19.

אחת התופעות המעניינות, המביאה בפני החוקר את ההתפתחות התרבותית של הקהילות, היא השפה בה נחקקו דברי ההספד והקניות על גבי המצבות. מבלי להיכנס לפרטים או ניתוחים מדוקדקים של צורת הכיתוב או תוכן הקניות, אציין ואומר' שהלשון בה חרתו על גבי המצבות, היא אספקלריה להתפתחות השפה והשימוש בה, בכל קהילה וקהילה: המצבות העתיקות שמצאתי בבתי העלמין השונים, היו כתובות עברית, כאשר האותיות מעוצבות ביד אומן והשפה רהוטה ופיוטית. ברבות השנים, ידיעת העברית הפכה נחלתם של מעטים, ומעתה הכיתוב היה בלא דינו. גם כאן, המצבות המוקדמות בשפה זו, משלהי המאה ה-18 ובעיקר משנות ה-90 של המאה ה-19, ניסוחן פיוטי ובעל השראה. ברצוני להביא דוגמא אחת ממצבה שמצאתי בחצר של בית בווידין, שעל תולדותיה אחזור בהמשך:

פור קיברה איסטה ליורארי אי פאלמה אה פאלמה איריו
קון קוראסון קיבראדו מאז און קון בוז די אמרגוראס
סוברי בארון דיוינו אין סוס מעשים איס אדירישא זו
אין סו מנסביס אאון איל איא קנון איל: אי
סו פאדרי אי סו מאדרי קון אמארגורה ליוראנו { }
סוברי לה מואירטי דיל אי'ו דיסיירו איסטי הה

המבקש הר' יעקב ב' נסים כלב והיתה מנוחתו כ(בוד)
נפטר ביום שבעה לחודש ניסן שנת תריא תנצבה

והתרגום, (של ד"ר גילה הדר):

על קבר זה נבכה וכף אל כף נספוק
בלב שבור בקול של תמרורים וצער
על עלם קדוש במעשיו נישא דרשה
בעלומיו היה כלא היה:

אביו ואמו ביגון דמעה יורידו

על מות הבן הנערץ הזה הה

החצר, בה המצבה נמצאה עם הקמת השכונה בשנות ה-30 של המאה הקודמת, הייתה "חשודה" בעיניי. סברתי שבחלק מהשכונה החדשה שקמה, שכן בית העלמין היהודי העתיק. שנים מספר לאחר שראיתי את האבן, שהיא מהיפות בין המצבות שצילמתי בבולגריה, נמצאה ההוכחה בארכיון של עיריית וידין לאמיתות השערתתי; היה זה מסמך המתאר את הפרצלציה של השכונה המדוברת, כאשר חלק ממנה נקנה מהקהילה היהודית. זו הסכימה לוותר על בית העלמין ותמורתו קיבלה שטח חלופי, בבית העלמין המשמש אותה מראשית המאה העשרים. בהערה מעט סרקסטית נכתב בסוף המסמך, שהמשא ומתן התארך בשל סירובם של מוסדות הקהילה להתפשר על גובה הסכום של הקרקע ושל אבני המצבות... ואמנם, זקני העיר (הלא-יהודים) ידעו לספר לי שלימים, תחנת הרכבת בעיר שנבנתה באותה עת, יסודותיה וחלק מן הקירות, בנויים מאותן אבנים שניקנו מהיהודים.

גם בבית העלמין החדש בווידין, מראשית המאה ה-20, המצבות העתיקות, שככל הנראה הועברו מאוחר יותר מזה הקודם, כתובות עברית וסגנון פיוטי. אלה המאוחרות יותר – הטקסט הוא בלאדינו. אך לא רק בווידין התהליך היה דומה; גם בקהילות של שומן, פלובדיב או קרנובט, הכיתוב בלאדינו מציין את המעבר מן העברית אל השפה המדוברת – היהודית-ספרדית. כדאי לציין שהיו מספר מצבות, בווידין ובפלובדיב, ששפתן הייתה גרמנית או צרפתית, ראייה למיעוט האשכנזי באותן קהילות. אך בכך לא תם התהליך. לקראת שלהי המאה ה-19 וביתר שאת החל מראשית המאה העשרים, השפה הכתובה על המצבות היא בולגרית, בד בבד עם הלאדינו. ככל שהשנים נקפו, שפת הארץ הפכה לשפה המקובלת, כאשר על מצבות בודדות ניתן היה לראות טקסט בלאדינו, אשר נכתב באותיות קיריליות!

כאמור, בתי עלמין מעטים ניתן היה לצלם ולחקור; מרב ההרס וחסולם של הרבה מהמצבות נעשה בשנות השלטון הקומוניסטי, צרה שבאה גם על בתי העלמין של האוכלוסייה התורכית-מוסלמית ואפילו על בתי הקברות של הנוצרים-הבולגרים. בקהילות גדולות, כמו רוסה, ורנה, סטרה-זגורה או פלבן – לא נותר ציון למקום מנוחתם האחרונה של תושביהן היהודים ומן המצבות - אין שריד ופליט. באותן קהילות בהן חיים יהודים מעטים, בית העלמין הוא חלק מזה הכללי, הבולגרי. אך כבר נאמר בין אחינו מיוצאי ספרד: אין פגע רע בא לבדו - *Un mal non viene solo!*

לא די שנותרו מספר כה מועט של "בתי חיים", אך מבין אלה, רבים כליים ונעלמים, בעיקר בשל בוזזים ופולשים מעדת הצוענים, אך גם כתוצאה מתופעות של ונדליזם לשמו או בעל אופי אנטישמי. כך, למשל, בית העלמין של וידין, שאת הסקר, המיפוי וצילום האתר ערכתי בשנים 1992/3 - כמעט ואיננו קיים עוד; רוב המצבות נותצו ומה שנותר משמש את דיירי הסביבה - צוענים ובולגרים - בשימוש משני לבנייה. המרכז היהודי בסופיה שוקל למכור את השטח לעירייה, בשל ערכו הגבוהה בשוק הנדל"ן, בהיותו סמוך לנמל שעל נהר הדנובה. בפלובדיב, למרות שהקהילה שנותרה בה גדולה מזו שבוידין (שם רשומים פחות משני מניינים בלבד), היא נאבקה ללא הצלחה עם משפחות של צוענים, המרחיבים את שטחם באטיות אך בלא חת אל בין המצבות, כאשר חלק מהקברים נמצא בין בתי מגוריהם...

החלק הראשון של עבודת השדה בבתי העלמין בבולגריה, תם ונשלם. המצבות סומנו, נוקו, פוענחו וצולמו. ברוב האתרים יש מיפוי מקצועי. מה שנותר הוא, מחשוב וניתוח הנתונים, על מנת שאותן 7500 מצבות יהוו מסמך שיש ביכולתו להראות פן נוסף של יהדות בולגריה, על החתך הסוציו-אקונומי שלה, על תוחלת החיים, לשון הכיתוב ועוד כיוצא באלה נתונים אשר ניתן לשאוב מהמצבות הדוממות, היכולות לשפוך אור על פינות נסתרות במחקר שנעשה ובזה לעתיד לבוא.

לסיכום פרשה זו, עלי לציין שבית העלמין הגדול והשמור יחסית מכולם הוא זה של העיר קרנובט, הסמוכה לעיר הנמל בורגס. השתמרו שם קצת למעלה מאלפיים מצבות, כאשר הקדומה שבהן, אותה חשפתי (שהיא גם אחת העתיקות שנמצאו על אדמת בולגריה - ולא רק של יהודים), היא מראשית המאה ה-17. באתר זה, המרוחק כחמישה קילומטר מהעיירה - דבר המסביר, בין היתר, את שימור המצבות, מצויות מרהיבות מהמאה ה-18, עשויות בצורת "סרקופג" - coffin, בדומה למקובל בבתי העלמין ברחבי האימפריה העות'מאנית. שם גם מצויות מצבות שעליהן בנוסף לטקסט, חרותים סמלים מסמלים שונים, המעידים על מין הנפטר או הנפטרת, המצב המשפחתי (עריסה לצעירה שהלכה לעולמה בכרעה ללדת) או של תלמיד, כאשר ה"סקריבניה" מסמלת את עיסוקו, כלי עבודה של נגר ועוד...

למעלה מ-20.000 צילומים ממתנינים מששת בתי העלמין לעיבוד הנתונים, אותם הם אוצרים - לימים טובים יותר.

החלק השני של מחקרי בבולגריה היה איסוף וארגון המסמכים מקהילות בולגריה, הפזורים בארכיונים השונים וצילומם על קלטות וידאו, כך שניתן יהיה בבוא היום, בעזרת תוכנה מתאימה, לקטלג אותם על-פי תוכנם, מקומם וכיוצא באלה פרמטרים. יודגש שמלאכת המיון והסיווג למינהו קשים ומסובכים, משום שרוב המסמכים מקומם בארכיון המרכזי בסופיה, לשם הם הובא מערי השדה השונות, ובדומה לשקי תפוחי אדמה שרוקנו אותם לערימה, כך גם שלל הדוקומנטים מצויים באנדרלמוסיה מוחלטת, ללא חלוקה לקהילות, שנים או תוכן – עבודת המיון החלה להיעשות בארץ, כאשר כל תעודה מסווגת בנפרד. נציין שמדובר בקרוב לרבע מליון מסמכים! לצערנו, גם כאן הגורם התקציבי והפרסונאלי הוא גורם המעכב את המשך המשימה.

בין ימים הממצאים שצולמו, היו מספר כתבי-יד בלאדינו. מהם מסמכים המטילים אור על מאורעות היסטוריים, חלקם בשונה מהמצוי בספרות המחקר ואחרים המביאים את הפן התרבותי של יהדות בולגריה – שירים, חרוזים לחגים אך בעיקר כמה מחזות. עליו לציין שהסוג הראשון, אותן תעודות היסטוריות, שימשו אותי היטב בכתיבת עבודת הדוקטורט. שתי דוגמאות אביא: בין ערמות החומר הלא ממין מצאתי מספר הסכמות, הכתובות בכתב סוליטריאו, שעניינן סכסוכים בקרב קהילת יהודי רוסצ'וק בדבר בניית בית כנסת חדש והסיבות שהביאו לכך. באותן הסכמות, בשונה ממה ששלמה רוזאניס הביא בספרו על אותה קהילה, היו נימוקים ומסקנות אחרות, שונות בכמה פרטים באופן מהותי. יש להניח, שאותן תעודות לא היו לנגד עיניו של החוקר בעת כתיבת ספרו. הדוגמה השנייה הוא ספר התקנות של חברת "חסד ואמת" ברוסצ'וק מ-1874, עם תוספות עד 1914. אגודת צדקה זו הייתה ידועה, אך המסמך המפורט שמצאתי, היה בו כדי להעמיק את הכרתנו באורחות החיים של הקהילה, סדרי הפעולה של מוסדותיה וכיוצא באלה. גם אותן תקנות כתובות לאדינו בסוליטריאו, ותודתי לד"ר אבנר פרץ על פענוח קטעים מן המסמך ותרגומם לעברית. צילום כתב היד מצוי ב"מכון מעלה אדומים לתיעוד השפה הספניולית ותרבותה", בניהולו של ד"ר פרץ. מסמכים רבים נוספים בלאדינו מצאתי, חלקם כתובים באותיות לטיניות, אחרים בכתב מרובע וכן באותיות קיריליות.

הסוגה החשובה לענייננו היא המחזות שמצאתי בארכיון של סופיה. היו שם תרגומים ממחזות קלאסיים, אך השאור שבעיסה הן מחזותיו של אברהם יוסף פאפו (1865-1923), בן קהילת רוסצ'וק. אודה על האמת, שכאשר מצאתי את כתבי היד של שני המחזות: "כרם נבות" ו"מרים החשמונאית", לא ידעתי דבר וחצי דבר על המחבר, על פעילותו הספרותית

בקהילתו ובודאי לא על אותם שני פריטים. (היה זה בטרם ההכנות לכתיבת הדוקטורט!). עצם היותם מחזות, הכתובים בכיתוב שהיה נהוג באותם ימים, הביא אותי לצלמם בנפרד ולהביאם לאבנר פרץ. רק אז התברר לי, עד כמה "התגלית" היא בעלת ערך; היה אמנם מידע על אותם מחזות, אך איש לא ידע על קיומם ועל מקום המצאם. הסברה הייתה שהם אבדו. כפי שבודאי ידוע לקהל כאן, המחזה La Vinya De Nabot - "כרם נבות", מחזה בחרוזים בחמש מערכות, תורגם על-ידי אבנר פרץ ויצא במהדורה מפוארת על-ידי מכון מעלה אדומים והמרכז לחקר הלאדינו ואוניברסיטת בן גוריון ב-2003. המחזה עצמו נכתב ב-1899, ברוסצ'וק. כאמור, בנוסף לשני המחזות, נמצאו וצולמו על ידי בסופיה עוד תשעה מחזות בלאדינו, קופלאס, חרוזים לחגי ישראל השונים ופיוטים לרוב. עיקרם מצוי בין התעודות הלא ממוינות והבלתי ממוספרות. כל החומר הובא על-ידי למכון מעלה אדומים. כתבה על אחת מאותן "קופלאס" – "El Nasimento i Vokasion de Avraam" (1918/19), פורסמה ב"אקי ירושלים" על-ידי ד"ר פרץ, בספטמבר, 2000.

בנוסף לכתבי היד, מצויים בבולגריה ספרים וחברות מודפסים בלאדינו, בכתב רש"י. הבכורה כאן היא לספריה המרכזית של פלובדיב. במדור מיוחד, המוקדש לספרות יהודית, בבולגרית ובשפות אחרות, יש למעלה ממאה וחמישים ספרים וחברות בלאדינו מסוגים שונים: בלטריסטיקה, מחזות, פילוסופיה, ציונות ועוד. באותה ספריה מצוי אוסף העיתונים הגדול ביותר בבולגריה בעברית ובלאדינו, בהם כאלה שיצאו לאור בשלהי המאה ה-19.

לסיכום, בבולגריה, ממנה רוב היהודים עלו לארץ, מצוי כר נרחב לחוקרי הלאדינו.

ברצוני להוסיף כמה משפטים על מפעל שקורם עור וגידים לאחרונה ויש לי הכבוד והעונג לעמוד בראשו. לפני זמן מה נוסדה עמותה שהחליטה להנציח אישה שהלכה לעולמה מבלי להותיר יורשים ותרמה את רכושה לטובת טיפוח המורשת של יהודי בולגריה בארץ. אותה עמותה ע"ש רחל (רשקה) דניאלובה ז"ל, בין שאר פעולותיה החשובות, להקים ארכיון בו ירוכז כל חומר בכתב, צילומים, עיתונים, ספרים וכל כיוצא באלה, הקשור ביהדות בולגריה – בארץ ובעולם. האוסף מהווה מדור בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים, בדומה לחומר משאר התפוצות המצוי בו. מפליא שעד היום קהילה זו לא זכתה לכך – אך מוטב מאוחר מאשר לעולם לא. החל מחודש אוגוסט השנה (2004), התחלתי במלאכת האיסוף מבודדים וממוסדות ועליי לציין בסיפוק שהיבול רב ובעל חשיבות – Gota a gota, se inche la bota (החבית מתמלאת טיפין-טיפין). בין

הפריטים, שאחדים מהם כדאי לציין, יש להם זיקה לנושא שלשמו התאספנו הכתובים בלאדינו: כתבי-יד של מחזות, יומנים (של שלמה ואברהם רוזאניס), תרגומים למחזותיו של שלום עליכם, מסמכים ותעודות למיניהן ועוד, בצד חומר רב בעברית ובבולגרית. אביא בפניכם שיר מאוסף הקופלאס והרומנסות, ששניים מבני משפחת אריה מסמוקוב אספו – רחמים אריה (1865-1916) ובנו יוסף אריה (1896-1963):

KANTIKA OYIDA DE Yafa DE HADJI AVRAM / 1876

1. Ouna notcé yo me armi por voestro vizindado
decheché la pouerta avierta, la candela amatada
2. Tou me keres yo te kero, tou madré non mos kere
.esta notché arogo al dio, en la kama se kedé
3. La mossika de kinzi anios el marido de otchenta
.ala djente les paressio, el papou kon la inyeta
4. Pichkadiko en la mar, me parissio kriatura
.dechamé me etcharé a nadar, ke me paressio kriatura
5. A mi saray vos komsidi, non vos sahenyatech
.tengo seray kamaretas, ventanas para la guerta

התרגום: (תודתי לד"ר לגילה הדר ולמתילדה כהן סראנו).

שיר ששמע חג'י אברם בהיותו ביפו 1876

1. לילה אחד השתרעתי לצדך
השארתי לי את הדלת פתוחה והנר כבוי
2. את אוהבת אותי אני אוהב אותך, אמא שלך לא אוהבת אותנו
אני מתפלל לאל, שהיא תישאר במיטתה.
3. הנערה בת חמש עשרה, בעלה בן שמונים,
לאנשים נדמה, הנה הסב ונכדתו.
4. דגיג בים, נראית לי כילדה
התירי לי לשחות לצידך, הנראית כילדה.
5. אל ארמוני אזמינך, אל תרגזי
יש לי ארמון ובו חדרים רבים, חלונות פונים אל הגינה.

ומה באשר לכותרת בראשית דבריי? בדומה לפאטיו האנדלוסי, המסתיר תוכו מעין זרים ושומר על צנעת בני הבית, כך כבוד תרבות הלאדינו ושפתה פנימה. ההלך הנקלע אל מכמניהם, משול לתינוק שנשבע, אך איננו מייחל לפדיון שבויים... והנה אני, הדל באֶלְפִי מנשה, שמחתי בשבִּי ומאז תרבות נפלאה זו היא לחם חוקי ושדה מחקרִי.

לא במקרה בחרו אלה שהגו את כינוס ייסוד הקתדרה ללאדינו בחודש זה; שהרי כשם האל שעליו החודש נקרא, יאנוס – ינואר, פני הלומדים יהיו אל עֲבֶרָה המפואר של אותה תרבות ומנגד, ישקיפו אל העתיד הצופן חידוש השפה וקימום מורשת הלאדינו – לא נותר לי אלא לאחל לתלמידים ולעושים במלאכה הצלחה בכול!

תודה לכם על ההקשבה.

ד"ר צבי קרן